

شاخ نبات

بررسی نظرات
حافظ‌شناسان درباره
شاخ نبات

■ مهدی مهدی‌زاده

کارشناس ارشد و دبیر ادبیات دبیرستان‌های مشهد
تصویرسازی: میثم موسوی

□ اشاره

در این مقاله، نخست نظریات برخی حافظ‌شناسان، درباره شاخ نبات بیان می‌شود. سپس شاخ نبات اشاره حافظ به آیات قرآنی تحلیل می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: حافظ، شاخ‌نبات، قلم، معشوق

سیر کلام حافظ در آیات قرآن مجید، پهنة اساطیر، ژرفای جهان درون و برون، به شیوه‌ای هنرمندانه و رندانه، سبب شده است تا خوانندگان در دریافت مفاهیم پاره‌ای از ابیات و تعبیرات، با نوعی غافلگیری هنرمندانه روبه‌رو شوند و به درستی ندانند که مقصود حافظ چیست. «شاخ نبات» در بیت «این همه شهید و شکر کز سخنم می‌ریزد/ اجر صبری است کزان شاخ نباتم دادند» یکی از تعبیری است که تاکنون نظریات گوناگونی درباره آن بیان شده است.

معشوقه حافظ، نخستین پندار عامیانه از شاخ نبات است^(۱) که عامه مردم تقریباً همین مفهوم را برای آن در نظر دارند اما با توجه به محتوای عارفانه ابیات پیشین این غزل، این مفهوم پذیرفتنی نیست و اغلب پژوهشگران هم، به‌طور قطع، آن را افسانه‌ای بیش نینداشته‌اند. ادوارد براون می‌گوید: «در مورد شاخ نبات، نام معشوقه و زن حافظ، سخنانی گفته‌اند که چندان مورد اعتماد نیست و هیچ قرینه

این، محبوب لطیف و خبیر (اشرف‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۰۳) معنای دیگری است که برای شاخ نبات تاکنون ذکر گردیده است. در آثار دیگری همچون: «آینه جام»، «یادداشت‌های دکتر قاسم غنی» و «حافظ‌نامه» به مفهوم شاخ نبات اشاره‌ای نشده و در شرح غزلیات بهروز ثروتیان و دیوان حافظ به تصحیح پرویز ناتل خانلری این بیت، مانند نسخه ایاصوفیه و بادلیان جزء ابیات الحاقی محسوب و حذف شده است.^۲

اما به نظر می‌رسد، با توجه به مهارت هنرمندانه حافظ در اشارات قرآنی و نیز کاربرد ترکیباتی چون وقت سحر، شب‌قدر، جام تجلی صفات، در ابیات پیشین این غزل، «شاخ نبات» علاوه بر آرایه ایهام،^۳ استعاره مصرحه از قرآن کریم است.

در کلام اولیای دین و در فرهنگ اسلامی، تشبیه و مضامین استعاری برای کلام خداوند متداول بوده است. برای مثال، در نهج‌البلاغه از قرآن با مضامینی چون ریسمان محکم الهی، نور آشکار، درمانی سودمند، چراغ و سرزمین‌های پر گیاه یاد شده است.^۴

همچنین واژه «صبر» در بیت مورد نظر، از واژه‌های قرآنی و کلیدی دیوان حافظ است. این کلمه حدود هفتاد مرتبه در قرآن به کار رفته است.^۵ در تفاسیر و فرهنگ اسلامی، صبر به سه دسته تقسیم

تاریخی برای تأیید این نظر وجود ندارد» (سال نشر کتاب: ۳۱۳). دکتر اسلامی ندوشن هم تأکید کرده است: «برخلاف عرف که هنگام فال، خواجه را به شاخ نباتش سوگند می‌دهند، این شخص معشوق حافظ نبوده است» (۱۳۶۷: ۷۳). در «شرح سودی» می‌خوانیم: «شاخ نبات قلم است و نیز، ممکن است، به طریق تشبیه مراد جانان باشد» (ستارزاده، ۱۳۶۲: ۱۰۷۲). در کتاب «شاخ نبات حافظ» (برزگر خالقی، ۱۳۸۲: ۴۵۷) و «شرح غزل‌های حافظ» هم، شاخ نبات به معنای قلم آمده است. حسینعلی هروی معنی و مفهوم بیت را چنین نوشته است: «اینکه سخن من تا این حد شیرین شده، به این جهت است که در کار نوشتن شتاب‌زدگی نکرده‌ام. پس اجر خود را که کلام شیرین است، از این شاخ نبات (قلم خود) دریافت کرده‌ام.» (۱۳۶۷: ۷۶۴).

از نظر بسیاری از حافظ‌شناسان، مفهوم قلم نیز برای شاخ نبات صحیح نیست. آنان می‌گویند: «درست است که در شاخ نبات، ایهامی به قلم نی هست اما مقصود اصلی از آن، معشوقی است که چون شاخ نبات، سراپا شیرین است... یعنی صبوری در عشق شیرین شمایلان سخن را شیرین می‌کند» (راستگو، ۱۳۶۷: ۴۴) و یا: «کنایه است از هر معشوق شیرین که وصل او می‌تواند، کام عاشق را شیرین بدارد» (زرین کوب، ۱۳۶۹: ۲۶). علاوه بر

از باب تازگی و طراوت
ب. شاخ بلورین نبات به دلیل
شیرینی
۵. نهج البلاغه، ترجمه محمد
دشتی، خطبه ۱۵۲ و ۱۵۷.
۶. رک: تفسیر المیزان، ج ۱،
ص ۵۱۸.
۷. ان الله مع الصابرين، انفال/ ۴۹
۸. مانند آنچه در سرگذشت ابن
سیرین و یا شیخ رجب‌علی خیاط
آمده است.

منابع

۱. تاریخ ادبی ایران؛ ادوارد
براون، ترجمه و حواشی به
قلم علی پاشا صالح، علی اصغر
حکمت، ج ۳،
۳. برگرداگرد چند بیت حافظ؛
محمدعلی اسلامی ندوشن،
حافظ‌شناسی، به کوشش سید
نیاز کرمانی، انتشارات پازنگ،
۱۳۶۷.
۴. شرح سودی بر حافظ؛
ج ۲، ترجمه عصمت ستارزاده،
انتشارات انزلی، ۱۳۶۲.
۵. شاخ نبات حافظ؛ محمدرضا
برزگر خالقی، انتشارات زواره،
۱۳۸۲، ص ۴۵۷.
۶. شرح غزل‌های حافظ؛
دکتر حسینعلی هروی، نشر نو،
۱۳۶۷، ج ۲.
۷. حاشیه بر شرح حافظ
هروی؛ سید محمد راستگو، نشر
دانش، سال نهم، شماره اول، آذر و
دی ۱۳۶۷، ص ۴۴.

۸. از کوچه زندان؛ دکتر
عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر،
۱۳۶۹، ص ۲۶.
۹. راز خلوتیان (شرح گزیده‌ی
غزلیات حافظ)؛ دکتر رضا
اشرفزاده، انتشارات کلهر، ۱۳۷۹،
ص ۲۰۳.
۱۰. آیینة جام (شرح مشکلات
دیوان حافظ)؛ دکتر عباس زریاب
خوبی، انتشارات علمی، ۱۳۶۸.
۱۱. یادداشت‌های دکتر قاسم
غنی در حواشی دیوان حافظ؛
به کوشش اسماعیل صامی،
انتشارات علمی، ۱۳۶۶.
۱۲. حافظ‌نامه؛ بهاء‌الدین
خرمشاهی، انتشارات علمی و
فرهنگی و سروش، ۱۳۶۶، بخش
دوم، ص ۶۷۵-۶۷۴.
۱۳. شرح غزلیات حافظ؛ دکتر
بهروز ثروتیان، پویندگان دانشگاه،
۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۷۲.

پی‌نوشت‌ها

۱. گفته‌اند: «فردانه نام دیگر شاخ
نبات است. برای شاعر به علت
فقر و نداری، ازدواج با وی میسر
نیوده است. پس نذر کرد که
چهل شب جمعه به چاه مرتضی
علی یا به قولی به باباکوهی برود
و عبادت کند. در شب چهلم علی
(ع) را در خواب دید. حضرت به
او گفت: «حافظ قرآن خواهی
شد و زبانت به گفتن شعر گویا
می‌شود.» چون بیدار شد، خود را
شاعر یافت و بالبداهه این غزل را
سرود: «دوش وقت سحر از غصه
نجاتم دادند...»
رک: فرهنگ ده هزار واژه از دیوان
حافظ؛ ابوالفضل مصفی، انتشارات
پازنگ، ۱۳۶۹، ص ۸۶۵.
۲. معنی بیت در این کتاب: «بین
همه مضامین شیرین و زیبا که از
سخن من می‌ریزد، پاداشی است
که به سبب صبر و نگاهداری قلم،
به من عطا کرده؛ یعنی هر سخنی
را نگفتم هر شعر سستی را
نسرودم تا اینکه قلم من همچون
شاخ نبات گردید.»
۳. در نسخه ایاصوفیه، چاپ
افشار و چاپ جلال نائینی و نذیر
احمد، بیت «بین همه شهد و
شکر کز سختم می‌ریزد...» حذف
شده است.
به نقل از: دیوان حافظ، به
اهتمام دکتر یحیی قریب، بنگاه
مطبوعاتی صفی‌علیشاه، ۱۳۵۶،
ص ۹۲.
همچنین در نسخه با دلایان به
جای بیت فوق، بیت:
«شکر شکر به شکرانه بیفشان
حافظ که نگاری کش شیرین
حرکاتم دادند.»
به نقل از:
دیوان حافظ؛ تصحیح بهاء‌الدین
خرمشاهی، انتشارات نیلوفر،
۱۳۷۳، ص ۱۸۳.
۴. به معنای الف-شاخه رستنی

شده است: صبر در طاعت، صبر در مصیبت و صبر
در معصیت. صبر در قرآن کریم، پایانی حلاوت
بخش دارد و خداوند با صابران است.^۷
صبر، به‌ویژه در معصیت یا صبر جمیل و صیانت
از نفس، از عوامل تحول روحی و معنوی و قرب به
حق در انسان است. صبر در معصیت انسان را به
کمال می‌رساند. تاریکی‌های جهل و قساوت قلب را
از میان می‌برد و کلام را نافذ و تأثیرگذار می‌گرداند.
تأثیر صبر را می‌توان در سرگذشت بسیاری از
بزرگان، مشاهده نمود.^۸
بنابراین در این بیت، حافظ شیرینی، زیبایی و
تأثیر کلام خود را پاداش صبری می‌داند که از آیات
قرآن نصیبش شده است. (اجر صبری است کز آن
شاخ نبات دادند.)